

**Волосне правосуддя та проблеми селянського самоврядування
у другій половині XIX – на початку XX ст.**

З запровадженням реформою 1861 р. волосних судів, що виносили рішення, послуговуючись звичаєвим правом, правові відносини у межах волості набрали суперечливого характеру, оскільки відтепер в сільській місцевості паралельно існували звичаєве (традиційне) право та право державне (писане). На думку авторки, це гальмувало процеси модернізації на селі, передусім розвиток селянського самоврядування, унеможливлювало формування модерної правосвідомості селян.

Ключові слова: *селянська реформа 1861 р., селянське самоврядування, волость, волосний суд, звичаєве право.*

Проблеми націєтворення в Росії та Україні у XX – на початку XXI ст. чималою мірою обумовлені вадами у розвитку самоврядних процесів в цих країнах кінця XIX – початку XX ст., адже розвиток самоуправління – одного з атрибутів демократичної держави, – чималою мірою обумовлений розвитком правосвідомості громадян, формування якої на початку XX ст. гальмувалось низкою чинників. Один з них, безумовно, пов'язаний з традиційною свідомістю селян, їх недостатнім досвідом діяльності у складі установ самоврядування.

На важливості розвитку самоврядування селян, запровадженого реформою 1861 р., наголошувалось істориками другої половини XIX – початку XX ст. [1;2;3;4]. Радянські вчені зі зрозумілих причин ідеологічного характеру більше уваги приділяли структурам, що управляли селом, аніж функціонуванню установ селянського самоврядування [5;6;7]. Останні згідно радянського історіографічного «канону» визначались як «додаткова адміністративно–поліцейська ланка» системи державного управління [7,с.57]. Низка цікавих розвідок з'явилась наприкінці 1980–х рр. [8;9]. У новітні часи інтерес істориків до цієї теми зростає [10;11;12;13;14]. Українські вчені пропонують нові підходи до вивчення проблем селянства, у тому числі пов'язаних з функціонуванням традиційного права в умовах модернізації села другої половини XIX – початку

XX ст. [15;16;17;18]. Російські дослідники Б.Міронов та С.Крюкова зазначають, що особливої уваги в контексті розвитку станового самоврядування селян заслуговує використання у діяльності волосних судів норм звичаєвого права [12,с.110;19,с.76]. У ставленні до цієї проблеми, вказує С.Крюкова, «діапазон думок... вельми великий і варіюється від визнання ...прогресивної ролі ...залучення села до «цивілізованого» правосуддя до констатації повної ізольованості селянського світу від офіційного суда» [12,с.110].

Не прагнучи усебічного висвітлення проблеми, спробуємо довести, що паралельне використання у діяльності волосних судів та загалом установ самоврядування в межах волості норм звичаєвого й офіційного права на тлі суперечливої політики модернізації, що її провадив у другій половині XIX – на початку XX ст. на селі російський уряд, створювало умови для домінування у селян саме звичаєвих, традиційних уявлень про правові відносини. Джерельну базу дослідження склали матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України у місті Київ, Національного архіву Республіки Молдова, Державних архівів Київської, Одеської областей, Комунальної установи «Ізмаїльський архів», а також наративні джерела, що належать перу представників дворянської бюрократії, службова діяльність яких була пов'язана з селянськими установами самоврядування [1;20].

За свідченнями сучасників, запровадження волості, що об'єднувала кілька селищ, передусім пов'язувалось «творцями» селянської реформи 1861 р. з необхідністю позбавити поміщиків можливості впливати на управління життям села. При чому передбачалось, що жодних господарських функцій волосні установи не матимуть, натомість усе господарське життя буде зосереджено у селах [3,с.98]. Установи селянського самоврядування, за висловом Страховського, у такий спосіб набрали «двухрусного» вигляду: сільський «ярус» складали сільські сходи та сільські правління, волосний – волосні сходи, волосні правління [2,с.1]. До установ волосного рівня долучались і волосні суди, склад яких також формувався на засадах виборності. Вони вирішували не карні, «малоцінні» справи між селянами у межах волості [11,с.12].

Прагнучи центром тяжіння у сільській місцевості зробити селянську общину, зберігаючи у ній кругову поруку, традиційний внутрішній лад [21,арк.26зв], уряд у такий спосіб передусім намагався забезпечити виконання на селі фіскальних функцій, запобігти «соціальним струсам». Волость постала, за висловом сучасників, як цілком штучне утворення, пристосоване до адміністративних потреб уряду, по суті – далеке від селян [4,с.186]. Межі компетенції волосних сходів, діяльність виборних волосних осіб жорстко регламентувалась офіційною державною документацією, натомість волосні суди, згідно положень реформи 1861 р., мали у своїй діяльності послуговуватись нормами звичаєвого права, «традиціями даної місцевості» [21,арк.26]. Таким чином, на волосному рівні діяльність виборних установ та осіб визначалась принципово різними правовими системами: звичаєвим правом, пов'язаним з усними традиціями місцевості, де воно постало і використовувалось; і державним, офіційним, орієнтованим на уніфікацію управлінської сфери в областях країни, таким, що фіксувалось письмово, було обов'язковим для виконання службовими особами, до яких, власне, належали члени волосних правлінь.

Зрозуміло, що використання звичаєвого права суперечило завданням модернізації села, сприяло консервації традиційної свідомості селян. Але у 1860–і рр. в середовищі вищої бюрократії одностайної думки щодо волосних судів не було. У 1863 р. міністр внутрішніх справ вказував, що «існують різні думки щодо волосних судів»: одні вважають їх «добросовісними ... установами звичаєвого права, народної правди і моральності, інші – такими, що цілком є невдалими»; «...судді, які зібрались з різних сел на один раз, за випадковою чергою, не мають уяви про справи та особи, долю яких ... вирішують»; вироки, що приймаються у волосних судах, це «произвол», свідчать про невігластво суддів; волосні суди віддалені від сіл, скликаються через значний відтинок часу, загалом «викликають недовіру у селян» [22,арк.3]. Псковський губернатор називав волосний суд «вельми поганою установою», оскільки тут «звичай ставиться вище закона» [21,арк.26]. Натомість Херсонський губернатор писав:

«місцеві звичаї мають набрати для даної місцевості ...юридичне значення, слугувати ...сурогатом...закону, аби відповідати... найближчим потребам народу»; «цей домашній, так би мовити, родинний суд, обов'язковий тільки для місцевих селян», вирішує справи «тільки з маловажних вчинків та малоцінних позивів, на підставі угод, звичаїв та правил, що прийняті у селянському побуті» [21,арк.20–26].

Представники місцевої бюрократії «патріархальне правосуддя» у волості критикували: рішення приймаються «без малейшей тени писанного закона», головну роль у «розглядах справ» відіграє горілка [20,с.76–77]. В архівних справах зустрічається інформація, що часто судді не опитували усіх свідків, рішення приймали, послуговуючись особистими симпатіями. У 1884 р. мешканець села Павлівка Татарбунарської волості Акерманського повіту Бессарабії скаржився: волосний суд призначив покарання різками, взявши до уваги неправдиві покази свідків протилежної сторони, які надали їх «в угождение ему» [23,арк.3]. У Кишинівському повіті Бессарабії мешканець села Лапушна М.Коваша спробував оскаржити рішення волосного суду, але отримав з повітового присутствія відмову з аргументацією: «згідно статті 109 Загального положення 19 лютого 1861 р. вирок мирського суду вважається остаточним і оскарженню не підлягає» [24,арк.29].

Наданням офіційної підтримки традиціям общинного життя, легалізацією звичаєвого права своєрідне офіційне «освячення» отримували найгірші прояви общинного колективізму, адже підпорядкована надзавданню – необхідності вижити, – традиційна правосвідомість селян формувала відповідні настанови: «кради, якщо це відповідає інтересам твого господарства і не торкається господарських інтересів громади; не сплачуй боргів, за які громада не відповідає круговою порукою; вбий, якщо конокрад загрожуює спільному стаду, а той, хто підпалює – сільським будівлям» [12,с.113]. Дослідники зазначають: морально–етичні уявлення селян стали природною та невід'ємною основою їх правової практики [12,с.112]. Саме у цьому контексті слід розглядати надане сільським та волосним сходам право приймати рішення про «отдачу порочных

...членов в распоряжение правительства» та виселення їх до Сибіру [25,арк.2;26,арк.2]: сходи виносили «вироки» у результаті змови односельців або під тиском членів сільського чи волосного правління, мирського посередника, іноді – під загрозою розправи над членами сходу з боку злочинського угруповання, що орудувало у даній місцевості [25,арк.121].

Приміром, мешканця села Соколовка Ольгопільського повіту Подільської губернії Тимофія Лаврука схід звинуватив у тому, що він «мутит крестьян, вооружает их друг против друга и способствует развитию в селе сутяжничества». Разом з двома крадіями Т.Лаврука виселили до Сибіру. Його дружина звернулась зі скаргою до губернського з селянських справ присутствія, яке винесло рішення: виселення Т.Лаврука до Сибіру «неправильное и подлежит отмене, поскольку деятельность его не угрожает местному благополучию и безопасности» [27,арк.4–11]. Подібна ситуація мала місце й у випадку з селянином Антоном Самолюком з села Старомильськ Здолбицької волості Острозького повіту, що на Волині. З'ясувалось: мирський «приговор» був винесений під тиском волосного писаря та мирового посередника, які «питали личную вражду в отношении Самолюка», оскільки той був єдиним на всю волость грамотним та «неоднократно объяснял слово правды» односельцям [28,арк.3]. Чимало аналогічних ситуацій було пов'язано з «оговорами» людей односельцями, коли кілька осіб зголошувались про винесення на волосному сході рішення проти тих, з ким мали суперечки в побутовому житті [29,арк.4]. Наприкінці 1870–х рр. урядовці, проаналізувавши статистику подібних вироків, змушені були поставити під сумнів «целесообразность предоставления подобных функций крестьянским органам», поскільки «неудобства применения столь строгой меры без суда сделались особенно ощутимы и тяжки», а «размеры ссылки по приговорам сельских обществ значительно превзошли размеры ссылки судебной [25,арк.9]. Проте у 1900 р. Державна Рада прийняла рішення про збереження відповідних функцій установ селянського самоврядування [27,арк.11].

Земська громадськість стурбовано відмічала: у діяльності волосних установ панує «произвол», що «отучает общество от законности», веде до «анархії у сільському житті» [30,арк.23]. «Сход у нас дик, не развит», – писав А.Новіков. Негативну оцінку він дав виборам на сільських сходах делегатів до волосних сходів: «у виборні потрапляють найбільш небажані елементи»; «бразди правления держит ...ловкий и энергичный старшина. Он на бумажке выписывает имена своих друзей и, явившись на выборы, начинает выкрикивать их или велит выкрикивать... одному из своих клеветов. Друзья его кричат «хорош», сход молчит или тоже кричит «хорош». Проходят ... все старшины... – обеспечил себе старшина избрание на новое трехлетие, а друзья его – разные льготы и вообще поддержку старшины» [20,с.74–78]. Псковський губернатор у 1868 р. приписував волосним і сільським сходам значення «школи деморалізації внаслідок відсутності законності у їх діях» [21,арк.20зв]. Не останньою чергою, на нашу думку, це пов'язано з «подвійною правосвідомістю» селян, яка формувалась під впливом правових суперечностей, обумовлених паралельним функціонуванням у волосних установах звичаєвого та офіційного права: є закони, за якими судять «пани»–чиновники, а є закони, за якими судять «нашого брата». Якщо перші викликали страх через те, що малограмотний селянин з його чуттєвим, нераціональним світосприйняттям просто не в змозі був досягнути їх логіку, то останні – розуміння, що судять «свої», їх покарання треба сприймати як покарання батьками своїх дітей, адже право «патріархальне», уся громада – це велика родина, покора їй виховувалась змалку: батьки задарма дітей не карають [14,с.133]. Враховуючи, що повсякденне життя селянина і «близький» до нього сільський схід нормувались звичаями, традиціями, натомість офіційним законодавством регламентувалась діяльність «далеких і чужих» волосних сходів та волосних правлінь, – слід констатувати: умови для формування модерної правосвідомості селянства були надто складними. Британський дослідник Т.Шанін зауважує: паралельне існування в країні державного та звичаєвого права створювало ситуацію, коли 85% населення знаходились не під

державним судом, не під імперським статутом, не під тими законами, що приймалися царем чи іншими державними структурами, – а під судом старійшин, обраних на місцях, і часто безграмотних чи малограмотних засідателів [13,с.117]. Тому все частіше ліберально налаштовані представники громадськості вимагали запровадити «всестанову волость і загальний громадянський суд» [31,арк.149].

У 1917 р., коли з запровадженням Тимчасовим урядом волосного земства волосні старшини і волосні збори стали низвою ланкою системи державних установ, подвійна правосвідомість селянства, на наш погляд, чималою мірою вирішила долю демократичних перетворень. Маючи низький рівень політичної культури та символічний досвід участі у діяльності установ самоврядування попередніми роками, селяни часто на виборах до волосних земств перевагу віддавали замість ділових якостей кандидатів їх особистим стосункам з виборцями, нерідко на виборчих зборах гукали гасла обрати «кума Єгора чи свата Івана» [32,с.80]. Вихована останніми десятиліттями подвійна «правосвідомість» «справедливим» і «законним» вважала все, що допомагало громаді, родині вижити, «активізувала» стихію «аграрної революції», невід’ємною складовою якої крім самочинних захоплень землі і зрівняльних її переділів були пограбування селянами приватних маєтків, державного, земського майна [33,с.129–130].

Список використаних джерел

1. Демерт Н. Новая воля (Из записок служившего когда-то по крестьянскому делу): Оттиск из журнала «Отечественные записки» / Н.Демерт. – Ч.І. – С.211–256.
2. Страховский И. Крестьянские права и учреждения / И.Страховский. – Спб.: Изд. Тов. «Общественная польза», б.г. – 257 с.
3. Прокопович С.Н. Местные люди о нуждах России. – Спб.: Издание Е.Д. Кусковой, 1904. – 275 с.
4. Корнилов А.А. Курс истории России XIX в. / А.А Корнилов. – Ч.ІІ. – Изд. 2. – М.: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1918. – 272 с.

5. Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року / А.В. Бондаревський. – К.: Видавництво Академії УРСР, 1961. – 121 с.

6. Брусникин Е.М. Политика царизма по крестьянскому вопросу в период политической реакции 80-х – начала 90-х годов XIX века / Е.М. Брусникин: Автореф. ... канд. ист. наук. – М.: МГУ, 1965. – 15 с.

7. Никулин В.Н. Структура сословного управления крестьянством в пореформенной России / В.Н. Никулин // Из истории аграрных отношений: Межвузовский сборник. – Калининград, 1976. – С.49–59.

8. Краснова В.Б. Положение 19 февраля 1861 г. и образование крестьянского самоуправления / В.Б. Краснова // Вестник Московского университета. – Сер. 8. История. – 1989. – №1. – С.67–77.

9. Горин А.Г. Обычное право России в начале XX века: Правительственная политика / А.Г. Горин // Правоведение. – 1989. – №1. – С.43–49.

10. Тарабанова Т.А. Состав волостных судов / Т.А. Тарабанова // Вестник Московского университета. – Сер. 8. История. – 1993. – №2. – С.45–54.

11. Земцов Л.И. Волостной суд в России в 60-х – первой половине 70-х годов XIX века (по материалам Центрального Черноземья) / Л.И. Земцов. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2002. – 448 с.

12. Крюкова С.С. Правовая культура русских крестьян в России XIX в.: проблемы и интерпретации / С.С. Крюкова // Этнографическое обозрение. – 2003. – №1. – С.98–123.

13. Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе / Т.Шанин // Общественные науки и современность. – 2003. – №1. – С.116–121.

14. Безгин В.Б. Конфликты в крестьянской семье и практика их разрешения волостными судами / В.Б. Безгин // Крестьянство и власть в России (IX – начало XX в.): к 150-летию отмены крепостного права: Материалы научной конференции (Липецк, 12–13 апреля 2011 г.). – Липецк, 2011. – С.132–138.

15. Історія українського селянства: Нариси. – В 2 т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006. – 630 с.
16. Бондар В.В. Нові методологічні підходи вітчизняної історіографії у дослідженні українського селянства пореформеного періоду / В.В. Бондар // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2008. – С.81–87.
17. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 640 с.
18. Михайлюк О.В. Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2009. – 597 с.
19. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII начало ХХ в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – В 2 т. – Т.2. – Спб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 567 с.
20. Новиков А. Записки земского начальника / А.Новиков. – Спб.: Тип. Стасюлевича. – 1899. – 240 с.
21. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп.249. – Спр.560.
22. Там само. – Спр.462.
23. Комунальна установа «Ізмаїльський архів». – Ф.818. – Оп.1. – Спр.23.
24. Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). – Ф.8. – Оп.1. – Спр.417.
25. Там само. – Спр.1128.
26. Державний архів Київської області. – Ф.4. – Оп.112. – Спр.235.
27. Центральний державний історичний архів України у місті Київ (далі – ЦДІАК). – Ф.442. – Оп.707. – Спр.192.
28. Там само. – Оп.615. – Спр.138.
29. НАРМ. – Ф.8. – Оп.1. – Спр.1632.
30. Там само. – Ф.65. – Оп.1. – Спр.150.

31. ЦДІАК. – Ф.442. – Оп.707. – Спр.42.

32. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 рр.): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Ізмаїл, 2004. – 240 с.

33. Верховцева І.Г. Волосні земства Правобережної України: перший досвід врядування / І.Г. Верховцева // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2002. – С.126–131.

Верховцева И.Г. Волостное правосудие и проблемы крестьянского самоуправления во второй половине XIX – начале XX в.

С введением реформой 1861 г. волостных судов, выносящих решения на основании обычного права, правовые отношения в рамках волости стали носить противоречивый характер, поскольку теперь в сельской местности параллельно существовали обычное (традиционное) право и право государственное (писанное). По мнению автора, это сдерживало процессы модернизации в селе, прежде всего – развитие крестьянского самоуправления, препятствовало формированию современного правосознания крестьян.

Ключевые слова: *крестьянская реформа 1861 г., крестьянское самоуправление, волость, волостной суд, обычное право.*

Verkhovtseva, I.G. Volost justice and problems of peasant self-government in the second half of the XIX – early XX century

With the introduction of the volost court reform in 1861, in ruling on the basis of common law, legal relations in the volost began to wear controversial, because now in the rural areas there were parallel conventional (traditional) law and state law (write). According to the author, it constrained the process of modernization in the village, first of all – the development of peasant self-government, prevented the formation of the modern legal consciousness of the peasants.

Key words: *the peasant reform of 1861, peasant self-government, volost, common law, parish court.*